

Миодраг Илић

*Сйрадања срїских ѓлумаца йосле
Друѓоѓ свейскоѓ райа*

*Иѓре кажњене смрћу
(3)*

*Једанаесйоро беоѓрадских и нишких ѓлумаца
сйрелъано је збоѓ “сарадње са окуйаййором”, а
мноѓи су йрошли кроз йроѓоне и йонижења*

СЕЂАЊА РАШЕ ПЛАОВИЋА

Како је то време доживео великан српског глумишта, врсни интелектуалац Раша Плаовић, забележио је др Петар Волк у књизи *Раша* (изд. Музеј позоришне уметности Србије, Београд, 1975.):

“... Са Комесаром (Николом Поповићем, прим. М. И.) сам се иначе слагао, били смо врло добри пријатељи, од давнина још, од кад је био још младић. Већ у првим сусретима ми је рекао да је хтео да ме зове у партизане, али веза преко које је и он отишао била је проваљена, тако да није могао да буде у контакту са мном. Лично смо добри, али нисам никад био у сагласности са свим његовим поступцима, иако можда није моје да о свему томе ценим и говорим. Он је то врло добро знао. Јер, све се догађало пред мојим очима. Аца Цветковић се компроми-

товао, али то његово компромитовање је било из кукавичлука и из његове коцкарске страсти, тако да је било начина да га се казни али не и изгуби за позориште. И у поступку са Жанком Стокић било је доста грубости, плаховитости и неразумевања ситуације. Танић је сасвим друге врсте човек, био је несолидан и у много чему ништаван. Али, цео поступак, цео третман тај изазвао је велике потресе у Кући нарочито међу онима који су припадали позоришту пре тога, тако да су затим често долазили у глупе ситуације, ређале су се несугласице, људи су понекад и поступали мимо својих убеђења, правили несмотрености, деловали негативно, тако да се многе ствари ничим не могу оправдати.”

Угледни театролог и позоришни критичар Ђорђе Ђурђевић, истражујући страдања глумаца, разговарао је са познатим глумцима Невенком Ур-

Радомир Раша Плаовић

бановом и Павлом Богатинчевићем, који су у јесен 1944. били на саслушању код Николе Поповића. Њихова казивања објављена су у часопису “Сцена” 1990. године.

ЖИВОТ У ПАНИЧНОМ СТРАХУ

“... Затекла сам дугачак ред у коме су покрај позоришне зграде стајали чланови Куће – сећа се Невенка. – Приметила сам, сву унезверену, стару глумицу госпођу Мару Таборску. Изнемогла, прошапутала ми је: “Ја не знам зашто сам овде”, а онда још тише завапила: “Тешко ми је да толико стојим...””

На молбу, упућену униформисаном стражару, да уступи старици столицу

на којој је седео, овај је одбрусио: “Нема столице, има да се стоји!” Пошто су напоскон заједно ушле у канцеларију, угледале су Николу Поповића.

“Намргођен, упилио је поглед у нас, упитао је: “Ваше име?” – Испричала је даље Невенка Урбанова. – Госпођа Таборска, пренеражена, промуцала је: “Молим? Како, па зар ви не знате моје име? До скоро смо били заједно у овом глумачком ансамблу!”

“Име, година рођења и остало! Пиши!” – строго је Никола Поповић наложио дактилографкињи, а затим госпођа Таборска, замуцкујући, поче да говори све о себи, од рођења наовамо, шта је радила, где је била током рата... Онда је дошао ред на мене... Гледао ме је дуго, иронично. Као нехотице, извадио је револвер и треснуо га на сто. После значајне паузе, полузатворених уста, исцедио је: ‘Невенка Урбанова?’ Климнула сам потврдно главом. ‘Ти си учествовала у емисијама на радију?!’ Одговорила сам: ‘Ја? Нисам! Нигде нисам играла осим у својој матичној кући, а већ седам месеци не примам плату, јер комади у којима сам играла више нису на репертоару!’ Нагло ме је прекинуо, планувши, тврдећи да нисам у праву. Остала сам при својој изјави. Најзад, завршили смо ту мучну препирку, он тврдећи једно, ја друго... Били смо разврстани у глумце ‘са флеком’ и оне ‘без флеке’...”

... Множиле су се клевете, лажне пријаве, измишљена сведочења, опањкавања најниже врсте, а свега тога било би мање да посреди нису осветољубивост и злуради глумачки обрачуни, притајене а затим разбуктале љубоморе, доушништва, потказивања и

стања у којима се они који су били у сенци или ниже на ранг-листама, појављују као личности које уз помоћ власти кроје нове судбине и себи и другима... У томе је предњачио Никола Поповић, који је одраније желео – а у томе никада није успевао – да направи каријеру великог драмског уметника...

Живећи у паничном страху, сазнали смо да је убијен Аца Цветковић. Зар он!? Како, зашто, зар тако сурово казнити популарног глумца?! ... Био је то глумац налик на оне рибице у акваријуму, које лете тамо-амо, час су плаве, час зелене, црвене, светлוצаве и разигране. Био је велики, невероватан глумачки таленат. Дебељушкаст, мио на свој начин... Аца је био глумац који магичном снагом, у свом домену, привлачи гледаоце. Исто онако, како су то, у свом домену, чинили и великани као што су Пера Добриновић или Добрица Милутиновић. Судбина Аце Цветковића загонетка је којој ни данас не могу да одгонетнем. Зашто су га стрељали?! Какав је то ОН сарадник окупатора био ?! “

ОСВЕТА ЗАВИДЉИВАЦА?

Да свако доба има свог Салијерија, неоствареног великана музике који је непрестано вребао тренутак и начин да се освети генијалном ривалу, Моцарту, доказује и Павле Богатинчевић, дугогодишњи члан Народног позоришта, који је после рата потражио своје место у Савременом, односно Београдском драмском позоришту.

“У периоду између два рата Никола Поповић важио је за некаквог левичара, симпатисао је левицу, рекао

бих, али никада није био ни скојевац, ни члан Комунистичке партије – казао је Павле Богатинчевић. – Када је избио рат, он је понешто радио у Уметничком позоришту. Нико тада није ни сањао да ће он отићи у партизане.... Тек што је Београд ослобођен, ево и Николе Поповића, послат је од власти, а ко га је, у ствари, послао и толико овластио, нико од нас није знао... И тада из Николе Поповића проговара и провирује све оно што је носио у себи, одмалена: гомила мржње, гомила ривалства и жеља за некаквом осветом.... Били су то црни дани... Налет на глумце у Београду и Србији био је тада страшнији и са погубнијим последицама него игде, и у Европи и у другим деловима наше земље. Нигде нико од глумаца није стрељан, осим у Београду. У Загребу, у Љубљани, у Сарајеву, и у осталим нашим позоришним центрима ником, што се каже, није фалила ни длака с главе...

... Ацу Цветковића сам врло добро знао. У нашој глумачкој генерацији био је један од најталентованијих. Мислим да је, после нашег највећег глумца Пера Добриновића, други таленат по реду кога сам срео – био Аца Цветковић. Истовремено, он је био универзалан. Имао је апсолутни слух, прославио се као комичар, а могао је истом снагом играти све улоге које зажели. Код Аце је све некако било спонтано, као када се за великог музичара каже да “одмах свира са листа”... Суштина његовог трагичног животног краја можда је баш тај његов таленат који је букнуо управо тада, када су букнули споменути догађаји рата и револуције. Он је невин платио главом, без кривице крив... напречац је окривљен зато

што се уписао у тадашњу, окупацијску, национал-социјалистичку партију Србије. Зашто је Аца то учинио? Једноставно, уплашио се претњи неких својих вајних колега (нарочито Миће Васића, који је такође располагао релативним талентом, али заузврат, иако мали глумац, био је велики смутљивац). Уплашио се Аца да ће га такви изроди кад-тад раскринкати код немачких власти зато што је пред рат, у позоришту “Кишобранци”, певао куплете (“врапце”) против фашизма и Хитлера. Престрашен злим слутњама, Аца се уписао у ту партију и затим Мићи Васићу и осталима тресну своју чланску карту у лице, као средство којим је осујетио њихове потказивачке намере... То је, по мени, била једина кривица Аце Цветковића...

...Додуше, јесте, играо је у “Централи за хумор”.

Играли су и многи други, али нико од њих није се огрешио ни о Србију, ни о народно-ослободилачку војску. Јер, да се огрешио и да се осећао кривим, побегао би без трага и гласа, као што је то био случај са другима који нису смели да дочекају ослобођење... Док су руски тенкови тутњали поред зграде Народног позоришта, Аца им је – као што су чинили небројени Београђани – притрчао, љубио се с руским војницима. Ни сањао није шта га усико чека!..”

КРЦУН СПАСАВА ЖАНКУ

Све до 1944. године, у историји српског позоришта није забележен случај да је неки глумац платио главом зато што се бавио својим послом. Што је тај сој често славољубив, понесен амби-

цијом, помало уврнут, што су глумци – како се то понекад каже – “велика деца”, каткад размажена и необуздана, није разлог да страдају, чак и кад претерају ругајући се појавама у свом времену, кад се “политички” замере моћницима... Тоталитарна свест, на жалост, као бесна стихија, тајфун или цунами, безобзирно брише све што јој је на путу, и са набујалом мутном водом односи и децу – малу и велику.

О томе шта се збивало у данима после ослобођења у затворима – Главњачи у близини данашњег Студентског трга, на Обилићевом венцу и у Ђушиној улици – где су били доведени бивши функционери Недићеве владе, похватани припадници војних формација које су се ставиле на страну окупатора, агенти и службеници Специјалне полиције, неки угледни интелектуалци, професори универзитета, преводиоци класичне литературе (под оптужбом да су својим знањем служили идеји недићевске “културне и духовне обнове” српског народа), неке госпође које су биле одвећ нежне према немачким официрима, уметници, глумци, оперски певачи, балетски играчи, чак фризер из “Централе за хумор” – испричала је угледном позоришном критичару и ТВ новинару, Феликсу Пашићу, позната глумица Олга Спиридоновић.

“Ја никада нисам играла у Централи за хумор – рекла је ненадмашна Офелија у представи *Хамлејт*. – Ухапшена сам одмах, четири-пет дана пошто је ослобођен Београд. Били смо једно дванаест дана... Прво смо били у Управи града, на мансарди, па су нас пребацили у Главњачу.... Жанка је била у тешкој ситуацији здравственој.

Мира Тодоровић и Олга Спиридоновић

Била је шећераш... Мала соба, а нас двадесетак. Једна једина столица је била за Жанку Стокић. Већ је била у полукоми, јер није имала инсулина. Онда је једног дана наишао Крцун, Слободан Пенезић Крцун. Данима смо о њему слушали. Стражар је говорио: "Крцун је данас био", "Тишина, Крцун пролази!". И, једног дана је улетео: "Крцун долази!"... Појавио се са два пратиоца. Био је витак човек, али тада ми се чинио знатно вишим. Мршав, имао је неки кожни капут до земље. Имао је неке сиво-плаве очи. Ја сам седела на патосу и ловила неко зрно пасуља кад се он појавио. Као данас се сећам те слике. Питао је: Ко је ово? За Жанку Стокић. Жена неког војводе

четничког, који је стрељан, стајала је поред Жанке, рекла је:

"Ово је наша велика глумица Жанка Стокић."

"А, ти си та Жанка Стокић!" – одвратио је Крцун и одмерио изнемоглу жену.

"Госпођа Стокић је болесна и потребан јој је инсулин. Уколико га не добије, она ће умрети." – изговорила је та жена молећиво, али и са призвуком осуде у гласу. Била је у црнини за убијеним мужем. После кратког предах, наставила је: "Молим вас, ја инсистирам да нашој великој уметници набавите лекара и инсулин." И додала је: "Мој муж је стрељан, а моје дете је остало само у кући. Инсистирам да решите моје питање, јер о мом детету нема ко да брине."

БИЛАС ЈЕ РЕКАО: НЕ!

Олга Спиридоновић је још додала:

"Сећам се, кад је полазио, Крцун је рекао једном пратиоцу: 'Набави инсулин за другарицу и види случај ове жене...' После два дана, негде око два сата ноћу, ушао је човек који је сваке вечери улазио. Обично прозове десет старих, а десет нових уђе. Знала сам да ће прво мене да прозове. Прозвао ме је, али и све друге глумице..."

У затворској соби биле су још Нада Ризнић, Гордана Гошић и примабалерине Рут Парнел и Нада Аранђеловић, а у суседној глумци Мирко Милисављевић, Владета Драгутиновић, оперски певачи Никола Цвејић, Станоје Јанковић...

"Не могу тачно да се сетим ко је све био – наставља Олга Спиридоновић. –

Милован Ђилас

Тек, ми смо се нашли у ходнику. Онда су нас стражари спровели до “марице”. Онда су нас возили, возили, возили. Тако, један сат. Имали смо утисак да нас воде на стрељање. Владета је говорио: ’Људи, нас стварно воде на стрељање. Понашајте се нормално. Ми ни смо ништа скривили, ми смо само радили свој посао.’ И одједаред се кола заустављају. Ту где је данас Природно-математички факултет, ту је била стара Главњача. Кола се заустављају у дворишту. Три сата је, ваљда, било. Зима, цича. Почетак новембра. Онда су нас убацили у хелије где је био бетон, а Жанку су одмах издвојили у другу једну просторију... У току ноћи су нас позивали на саслушање. Овако како ја с тобом говорим, говорила сам са

тим човеком: ’Човече, дајте ми доказ, кажите за шта сам крива. Шта ме терети?’... А ујутро, кад смо се умивали на чесми у дворишту, неко је рекао: Тамо су Аца Цветковић и Танић, а тамо је Жанка. Онда су дошли и рекли: Хајде, излазите, слободни сте! Пустили су нас ујутро, негде око седам. Сећам се, кад сам дошла кући, била је зора.”

Олга Спиридоновић мисли да је глумце и друге уметнике спасао Милован Ђилас.

“То знам позитивно, јер мој муж је био Жорж Скригин. Кад је требало да се венчамо, специјалну дозволу је требало да добије од партијске организације. До Ђиласа је то ишло: да ли сме да се жени са мном!... Зоговић је био за то да нас стрељају, а Ђилас је рекао: Не!... Немојте да правите глупости!...”

Спиридоновићева је, захваљујући интервенцији Митре Митровић, првог министра за културу и просвету комунистичке владе, после две године живота на ивици глади, враћена у Народно, одакле је убрзо прешла у Југословенско драмско позориште.

ПОНИЖАВАЊЕ

Аутор ових редака био је дете кад се све ово дешавало, али сећа се сасвим добро групе затвореника која је чистила Улицу Краља Александра код Вуковог споменика. Међу њима је била и Жанка Стокић, у изгужваном кишном мантилу, неуредне проседе косе, са брезовом метлом у рукама. Затвореници су радили ћутке, под присмотром наоружаног стражара, док су их пролазници посматрали крајичком ока.

О понижавању глумаца и других позоришних уметника, о намери да буду извргнути руглу, причао је редитељу Радославу Лазићу преминули доајен сценографије и технички директор Народnog позоришта за време рата, Миомир Денић.

“Нисам био ухапшен... – рекао је Лазићу. – Поповић је био стално у униформи, наоружан и у пратњи двојице војника с машинкама. Вршио је саслушавања уметника и техничара (шта је ко радио за време окупације). Познато ми је да су му главни ‘достављачи’ били глумци Марко Маринковић и Фран Новаковић. Причало се за још неке глумце да су потказивали колеге, али данас је то тешко потврдити. Мене Никола Поповић није саслушавао... Мој задатак је био да оспособљавам од рата оштећена београдска позоришта, пре свих Мањеж... као и саму сцену код Споменика Кнезу Михајлу. О томе сам сачувао ‘потврду’, коју ми је својеручно потписао Никола Поповић.”

Потврда гласи: “Овим се потврђује да се Денић Миомир према наређењу Команде Града налази на радовима за обнављање београдских позоришта, те према томе ради за НОВ. Смрт фашизму – слобода народу! Београд, 4. XI. 1944. Одговорни друг Никола Поповић.”

“Пре него што сам добио било какав радни задатак од нове власти морам рећи да сам одмах био отпуштен с посла, као и моја супруга. Наиме, одмах по доласку Николе Поповића и другова у Позориште, наравно после (поменутих) ислеђивања, изишла је ‘листа’ са 150 имена из свих сектора

(Драма, Опера, Балет, Оркестар, Техника) и постављена на огласну таблу с обавештењем да су сви наведени на њој искључени из Народnog позоришта – због ‘сарадње’ с окупатором. На листи се налазило моје име и име моје супруге Данице. Од тренутка када је изишла ‘листа’ оптужених, нисам више могао да улазим у Народно позориште. Био сам распоређен на присилни рад (као и Виктор Старчић и многи други глумци и сценски радници, прим. М.И.). Иако нежног здравља, морао сам да носим грађу којом је зидан панчевачки мост... Моја супруга, балерина Народnog позоришта, добила је задатак да пере клозете по реонима где је смештена војска. Ја сам радио десетак дана.. Исто толико је провела на присилном раду и моја супруга. Тих дана је отац моје супруге, потресен нашим страдањима, умро од капи.... Кад сам пао у Дунав и умало се нисам удавио, моја супруга је отишла код Николе Поповића и рекла му: ‘Убио си ми оца, а Дену хоћеш да убијеш у Дунаву’. После тога био сам ослобођен рада..

Глумци су се довијали на разне начине да преживе године окупације, а после и године када је дошла нова власт. Сећам се да је глумац Мирко Милисављевић морао да ради као продавац у парфимеријској радњи..”

ОСВЕТА ЕПИЗОДИСТА

И док су једни били утамничени и пролазили кроз иследничку тортуру, други били присиљени да “испаштају грехе колаборације” тешким или понижавајућим физичким радом, четворицу београдских и седморо нишких глумаца прогутала је тама. Ни до да-

нас не зна се званично како је скончало осморо њих, да ли им је судио неки импровизовани преки суд, када су и где убијени, где су сахрањени. Једино јавно обавештење дато је о Александру Аци Цветковићу, који је – као што смо већ рекли на почетку овог исказа – стрељан по пресуди Војног суда Првог корпуса НОВЈ, заједно са још 104 осуђеника, чија су имена објављена у штампи 27. новембра 1944, уз образложења више налик на претпоставке него на доказе.

О “кривици” на брзину стрељаних глумца, о њиховим уметничким вредностима, раду за време рата и карактерним особинама, говорили су 1991. године тада још живи чланови њихових породица, пријатељи и људи који су с њима радили у позоришту, Феликсу Пашићу – аутору документарног ТВ циклуса “Судбине међу нама”.

Од значаја за расветљавање страдања београдских глумаца била је изјава Слободана А. Јовановића, секретара Народног позоришта за време окупације, која се унеколико разликује од других сведочења.

“Ја сам био ухапшен. Провео сам два дана у Озни. Срећом то се добро завршило – испричао је Јовановић. – Аца Цветковић је отишао у партизане и стрељан зато што је Аца Цветковић, велики наш комичар, био једна врло неодговорна личност, па је сам себи на одређен начин шкодио. Кад кажем неодговорна личност, Аца Цветковић је био – оно што су Грол и Предић говорили – велико дете... Аца Цветковић је био стопроцентни пубертетлија... Његова кривица је, кад се све сведе, његова природа.... Уметник, глу-

мац, он мисли само на себе, на свој лични успех. То су такозвана егоцентрична бића. Аца Цветковић је уочи рата, у једном шмирантском позоришту, које се звало “Кишобранци”, из вечери у вече терао шегу са Хитлером. Кад је наишао рат, ми смо се сви препали због Аце. Међутим, Аца се једног дана појавио и са оним његовим блесавим смехом од увета до увета, рекао: ‘Брат фино.. Брат, ево...’ Извадио је једну легитимацију на немачком језику. То је била легитимација немачке организације Kraft durch Freundschaft (“Снага уз пријатеље”), и у тој легитимацији је писало да је Аца Цветковић њихов члан... Да су Немци стварно ишли за људима, за глумцима који су радили против њих, они би Ацу Цветковића пронашли. Међутим, не-

Марко Маринковић

мачки став је био такав да они о глумцима уопште нису водили рачуна. Они су имали много озбиљнија посла на нашем терену и уопште у Европи, него да проналазе глумце који су се шегачили са Хитлером и њиховим вођама.... Он се за време рата у неким позориштима, једно се звало, ако се не варама, Централа за хумор, шегачио сада са савезницима....

... Ја сам са Ацом разговарао 1944. године, у мају месецу, значи после савезничких бомбардовања, ту, пред Позориштем.

’Ацо, кад се сврши рат мораћемо да вам скинемо те панталоне и да вам ударимо двадесет и пет због глупости које сте починили за време рата’ – рекао сам му. Аца се опет смејао оним својим блесавим смехом од увета до увета, и рекао ми је: ’Кад је брат преш’о Немце, лако ћу ја са нашим.’ И то се њему осветило. Са нашим је било теже. Он је чак направио још нешто. Тога лета је отишао у сусрет партизанима негде око Краљева, колико сам ја обавештен, навукао је униформу, ставио петокраку на чело и дошао у Београд као ослободилац! То је од Аце било мало много. Сад Аца нас да ослобађа пошто нас је три године малтретирао и завитлавао својим по-

нашањем! По моме мишљењу, Аци Цветковићу су дошли главе глумци-комичари, епизодисти.... Наравно, Ацино понашање за време рата било је одличан изговор за глумце који су му завидели, који су га мрзели...

... Неколико година касније добио сам и потврду – наставио је своје казивање Слободан А. Јовановић. – У Позоришту сам срео Марка Маринковића. Имали смо у нашем жаргону обичај да се шаљиво титулирамо. ’Маркиже, приметио сам, кад се сретнемо, да ме не поздрављате?’ – упитао ме је. Одговорио сам му: ’Маркиже, то сте врло добро запазили.’ Марко на то каже: ’Зашто, маркиже?’ А ја му кажем: ’Ви то врло добро знате.’ ’Морао сам, маркиже.’ ’Што сте морали, ко вас је терао?’ ’Знате, маркиже, мој рођак је био Пера Живковић.’ Ја му на то рекох: ’Зато да не би показали на вас, ви сте показали на оног другог!’... И на томе се завршио разговор. По мом осећању, он и Никола Поповић, који је био нека врста комесара у Позоришту, а исто тако комичар-епизодиста, они су искористили прилику да свог колегу, коме нису могли да опросте ни таленат ни успех, просто макну... А тај им је колега, из своје неодговорности, понављам, дао могућност да то ураде.’